

Є. Лебідь, асп.

Метатекст як спосіб самовираження митця у своїй творчості (на матеріалі поезії Шевченка)

Актуальність даного дослідження зумовлена відсутністю літературознавчих досліджень, у яких би тексти Шевченка розглядалися з рівня "мета" (метапозиційності), а також необхідністю представлення поетичного доробку митця як метатексту. Теоретики структуралізму (Ю. Лотман, М. Майєнова) тлумачать поняття "метатекст" як "текст в тексті, який містить в собі інформацію як про події та героїв цього тексту, так і інформацію про сам текст" [3,47]. Проте Ю. Лотман іноді визначає такі структури лише як "метатекстові елементи" [6, 17]. У поезії Т. Шевченка знаходимо окремі метатекстові елементи, які зумовлені "прагненням митця до самоописання" [3, 83], "збагачують текст

різноманітними семантичними можливостями" і спрямовані на організацію, активізацію мислення та переживань реципієнта.

Основним архетипом метатексту є зображення процесу творчості, в контексті якого треба розглядати усі інші. Визначимо найбільш розповсюджені метатекстові елементи у творчості Т. Шевченка:

1) "рамкове" зображення, яке характеризується дистанціюванням від дійсності і розповідає про неї замість безпосереднього змалювання;

2) різноманітні авторські вставки у текст, які забезпечують функціонування твору як цілості і "ведуть" читача по тексту;

3) самокоментар – авторське сприйняття власної творчості;

4) зображення своєї концепції явища відмінної від загальноприйнятої.

Отже, розглянемо докладніше наведені вище елементи у поетичній спадщині Т. Шевченка.

Власне "рамкове" зображення найбільш чітко можемо виділити у поемі "Гайдамаки". Її композиційне обрамлення творять лірично-філософський вступ-присвята, історичний вступ ("Інтродукція") та епілог. Важливе значення мають і такі суто метатекстові частини твору, як "передмова" (насправді – післямова), звернення до передплатників поеми ("Панове субскрибенти!") та "Примітки", складені самим Т. Шевченком.

Лірично-філософський вступ до поеми являє собою не лише авторські роздуми над швидкоплинністю життя, але й налаштовує читача на сприйняття національно-визвольної проблематики твору у контексті вічних цінностей. Також Т. Шевченко висловлює своє ставлення до ймовірних нападок критиків на його поему. Таким чином, вступ до "Гайдамаків", який може стати предметом пояснення інших метатекстів (літературно-критичних статей, досліджень, відгуків, інтерпретацій), сам стає метатекстом, оскільки автор у ньому звертається до передбачуваних опонентів, прогнозує їх реакцію на свій текст:

...А то дурень розказує
Мертвими словами
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами.
Дурень [9, 65]!..

Метатекстуальною, на нашу думку, є й "Інтродукція", якою починається основна частина поеми. У ній поет дає оцінку національному та релігійному стану тогочасної Польської держави; це своєрідна експозиція сюжету, метатекстуальний опис історичних реалій, що передували подіям, зображеним у нас у всупних розділах.

Щоправда, таке дистанційоване описання знаходимо не лише у "рамці", але й в інших частинах поеми. Автор робить це для більш об'єктивного і точного змалювання у житті героїв "хронотопів порогу,

зламу, кризи, просякнутих високою емоційно-цілісною інтенсивністю" [1, 397]. Наприклад, зустріч Яреми і Оксани перед розлукою:

Забув; побіг; обнялися.
"Серце" – та й зомліли.
Довго, довго тільки – "серце",
Та й знову німіли [9, 80].

Або поховання Гонтою вбитих ним рідних дітей:

Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває...
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче [9, 125]...

Окрім "рамки", знаходимо у "Гайдамаках" такий метатекстовий елемент, що стосується проблемності адекватного словесного вираження реальності, внаслідок її складності. Так у "Передмові" Т. Шевченко звертаючись до читачів, пояснює її написання тим, що він свою поему "пускає в люди" [9, 130]. Але, саме презентація тексту, його анонсування, ніби-то, найважче дається поету, на що він і скаржиться в інтимізованій формі читачам: "Так, далєбі, так, вибачайте, треба предисловіє. Так як же його скомпонувать? Щоб, знаєте, не було і кривди, а так, як всі предисловія komponують. Хоч убий, не вмію; треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться..." [9, 130].

Також, особливим різновидом "рамкового" зображення у поезіях Т. Шевченка є вступи або присвяти на початку твору. Вони створюють своєрідний метатекстуальний пролог до основного викладу, завдяки якому відбувається співвіднесення його з існуючою дійсністю, пояснюється авторська позиція стосовно висловлюваного. На думку польської дослідниці М. Майснової, "це дозволяє шукати об'єднання тексту на кількох рівнях, збагачуючи текст різноманітними семантичними можливостями" [3, 38]. Автор, таким чином, вивисується над "зображеним (і створеним ним) світом" [1, 420], осмислює його із вищих і якісно відмінних позицій. Такі метатекстуальні вступи наявні у ранніх поемах Т. Шевченка ("Іван Підкова", "Тарасова ніч"). У них звучать не лише традиційні для українського фольклору, передовсім для історичної пісні й думи, мотиви героїки і трагізму національної історії, ідеалізацію минувшини, але й плач, тугу за втраченими Україною славою і волею, за козацтвом, гірке розчарування в їх нащадках. Отож Т. Шевченко апелює не лише до сучасного йому читача, але й до майбутнього, з надією на те, що хоча б нащадки створять ту Україну, яка стане, за визначенням Г. Грабовича, "формою ідеального існування" нації [4, 67].

Відтак, у доволі поліфонічних ранніх творах Шевченка, в яких критики знаходили і "мотив сучасності" (С. Смаль-Стоцький), й "історизм" (С. Єфремов), і "міфологізм" (Г. Грабович), створюється, як вважав

М. Бахтін, своєрідне монологове обрамлення, завдяки якому реципієнт відчуває в них "єдину творчу волю, певну позицію, на яку можна діалогічно реагувати" [2, 213], що й спостерігаємо у шевченкознавстві.

Наступний метатекстовий елемент, який можемо виділити у творах Т. Шевченка – це авторські вставки, які спрямовані на залучення уваги, активізацію мислення читача, створюють емоційну напругу або передають ненав'язливу дидактичну авторську настанову, пораду. Відповідно, у поезіях Т. Шевченка можемо виділити такі різновиди авторських вставок-звертань:

1 – звертання-настанова поета до читачів із дидактично-виховною метою:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люди
Роблять лихо з вами [9, 28].

Або:

Стережіться, дівчаточка,
Сміялись з нерівні,
Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні [9, 404]!

2 – звертання Шевченка до ймовірних реципієнтів (критиків), своєрідні відмови від авторства, створення ефекту "відчуження" від власного твору та присутності "іншого" як творця тексту. З одного боку – це спроба автора стати кимось іншим, перш за все, по відношенню до себе, "осмислити увесь світ тексту із вищих і якісно відмінних позицій" [2, 285], а з іншого – спосіб підкреслити реалістичну основу твору, його достовірність:

Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую
Без книжної справи.
Так дід колись розказував...
А я за ним [9, 127]...

У пізнішій поемі "Москалева криниця" (1857) теж є подібне посилання:

Старий недобиток варнак
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву,
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав [9, 522]...

3 – звертання до героя (героїні) твору, завдяки якому передається психологічна напруженість моменту, чиниться певний тиск на свідомість читача, відбувається його емоційне залучення до співпереживання персонажам у їх "межових" ситуаціях (К. Ясперс):

...Прокинсь!

Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку, покусає!
Убий, і Бог не покарає [9, 354]...

4 – звертання до Бога, Божої Матері, Долі з проханням допомогти автору у адекватному словесному вираженні своїх почуттів, у сугестивній передачі його настрою реципієнту, що, в свою чергу, повинно сприяти створенню духовної єдності між поетом і читачем:

Благословенная в женах,
Святая праведная мати...
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце запалило
І на Україні понеслось [9, 535]...

5 – риторичні запитання, на зразок: "Де ж Ярема?" [9, 74] ("Гайдамаки"), на які відповідає сам автор, несуть, приблизно, таке ж семантичне навантаження, що й звертання до героїв. Крім того, вони активізують увагу реципієнта щодо осмислення подій тексту, їх розгортання;

6 – звертання автора до себе, своєрідний самоаналіз:
Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль [9, 409]?..

Останній різновид авторських вставок в окремих творах поета поширюється до самокоментаря Т. Шевченком власної творчості, внаслідок чого створюється її автometатекст:

Хіба самому написать
Таки посланіє до себе
Та все дочиста розказать
Усе, що треба, що й не треба...
А то не діждешся його,
Того писанія святого
Святої правди ні од кого [9, 492].

Митець пояснює це відсутністю конструктивної критики – реакції на свій текст з боку сприймачів:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я "Кобзаря",
А їм не наче рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене [9, 492]...

Водночас він зауважує, що потребує не схвалення, а об'єктивної оцінки:

Не похвали собі, громадо, –

Без неї, може, обійдусь, –
А ради жду собі, поради [9, 493]!

Ще одним метатекстовим елементом є зображення автором своєї концепції явища відмінної від загальноприйнятої. У творчості Т. Шевченка простежується оригінальне трактування таких феноменів, як влада, свобода, віра, і образів: матері, Божої Матері, покритки, Богдана Хмельницького. На останньому спинимось докладніше. Проаналізуємо ставлення Т. Г. Шевченка до цієї визначної історичної постаті, наявне у поемах "Гайдамаки" і "Великий льох", поезіях – "Стоїть в селі Суботові", "Розрита могила", "Чигрине, Чигрине...", "Якби-то ти, Богдане п'яний...", "Осії. Глава XIV (подражаніє)". Оцінка Т. Шевченком постаті Б. Хмельницького в радянській критиці, зокрема у працях Ю. Івакіна, Є. Кирилюка, М. Апанович, вважалася "однобічною" і "неповною". Це радикальне твердження. Перш за все, потрібно зазначити, що Т. Шевченко ставився до особи гетьмана неоднозначно. Він глибоко шанував його як героя -визволителя українського народу від польських поневолювачів і водночас вважав зрадником, який віддав усі здобутки Визвольної війни в руки російського царя. Ще в "Гайдамаках" (1841) Т. Шевченко серед "праведних гетьманів (Острияниця, Наливайко, Тарас Федорович) називає і "славного Богдана", тобто ставить його поряд з іншими народними будителями, що вели Україну до волі. Але, вже у поезії "Розрита могила" (1843) звучить плач поета над сплюндрованою Московією Україною. Її устами він звертається до Б. Хмельницького, докоряючи йому за фатальну помилку:

...Ой Богдане!...
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну...
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волі [9, 196]...

Сподіване не виправдалося: Україна перейшла з неволі в неволю. І саме тому, пише дослідник творчості Т. Шевченка М. І. Марченко, "поет обрушує гнів і прокляття на Богдана" [8, 20], його минулі, славні вчинки знецінюються, нівелюються. На думку Т. Шевченка, краще було б, якби Б. Хмельницький взагалі не з'являвся в долі України:

Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала [9, 197].

Як бачимо, ця думка про гетьмана абсолютно протилежна заявленій в українській літературі, коли у у 40-х рр. XIX ст. заслуги гетьмана у віршах і прозі прославляли П. Голота, Є. Гребінка і М. Максимович.

У вірші "Чигрине, Чигрине..." (1844), який за словами Є. Кирилюка є "своєрідним продовженням поезії "Розрита могила" [7, 184], Шевченко також зображає поневолене становище України, переймається болючим питанням:

За що ж боролись ми з ляхами?

За що ж ми різались з панами?

За що скородили списками

Татарські ребра [9, 198]?

Тобто поет знову засуджує вчинок Б. Хмельницького, називаючи його "малосилим старцем", говорить про те, що він занастив долю України. Схоже спрямування має поезія "Стоїть в селі Суботові", написана дещо пізніше у 1845 році. У ній Т. Шевченко пише, що намагання Хмельницького утворити союз "москаля" і "козака", призвело лиш до того, що Україна добровільно прийняла Московський протекторат, а гетьман віддав клейноди, щоб потім, принижено дякуючи, отримати їх з рук російського царя. Тому з гіркотою і осудом звучать рядки з вірша:

Отаке-то, Зіновію,

Олексіїв друже!

Ти все оддав приятелям,

а їм і байдуже [9, 272].

У тому ж таки 1845 році була написана і поема -містерія "Великий льох", яка стала обвинуваченням Московській політиці на Україні. Вже на початку твору бачимо виразно негативну оцінку подій 1654 року Так перша душа кається в непроститому гріхові, за який її не пускають в рай, а вона ж всього лише, коли Хмельницький їхав на Переяславську раду, "води набрала та вповні шлях і перейшла", а це, як відомо, символізувало вдале здійснення задуманого. Отже, навіть найменша причетність до цього згубного історичного акту є гріхом, а самому гетьману прощення, певно, не буде ніколи.

Т. Шевченко залишався непохитним у своєму погляді на вчинок гетьмана. Зміст останньої поезії, написаної ним на Україні ("Якби-то ти, Богдане п'яний"), свідчить, як слушно зазначив Ю. Івакін, що від періоду "трьох літ" ставлення поета до Богдана Хмельницького не змінилося" [5, 74]. Тобто Т. Шевченко приїхав до Переяслава вже психологічно та ідеологічно готовий написати те, що написав. Природно, що саме в Переяславі, який, як і багато інших міст України, славетних за Б. Хмельницького, був забутий і занедбаний, думки митця про трагічну долю України знову поєдналися з іменем гетьмана. Саме через це – Т. Шевченко ще раз згадає гетьмана в Петербурзі, зазначаючи в поезії "Осії. Глава XIV (подражаніє)" (1859), що Україна покарана неволею і розоренням за нерішучість, слабкодухість своїх синів.

Отже, різниця у сприйнятті образу гетьмана Богдана Хмельницького Т. Шевченком і його попередниками, сучасниками, навіть, нащадками,

дуже істотна, тому вона належить, як було зазначено, до останнього із різновиду метатекстових елементів у поетичній спадщині поета.

Відтак, можемо зробити висновок, що в поезиці Т. Шевченка усі відзначені нами метатекстові структури виступають як спроба митця зрозуміти сутність художнього зображення в літературі, осмислити власну творчість та викликати належну реакцію реципієнта.

1. *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975;
2. *Бахтин М.* Эстетика словесного творчества. – М., 1979;
3. *Бердник О.* "История Русовъ" як метатекст. – Донецьк, 2002;
4. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець. – К., 1991;
5. *Івакін Ю.* Коментар до "Кобзаря" Поезії 1847 – 1861 рр. – К., 1968;
6. *Лотман Ю.* Текст в тексте // Труды по знаковым системам. Вып. 14. – Тарту, 1981;
7. *Кирилюк Є. Т. Г. Шевченко.* – 1976;
8. *Марченко М.* Історичне минуле українського народу у творчості Т. Г. Шевченка. – К., 1976;
9. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. – Львів, 1964.